

Στα όρια του πολυτελούς και του ιερού – Το φαινόμενο της μεταποίησης κοσμικών ενδυμάτων σε άμφια

Μαρτυρίες από τα μεταβυζαντινά νοταριακά πρωτόκολλα και
τη νεοελληνική λογοτεχνία

1. Το ιστορικό υπόβαθρο

Τα άμφια στην παράδοση του χριστιανισμού όχι μόνο χρησιμεύουν για τη διάκριση του ιερέα από το εκκλησίασμα, αλλά λειτουργούν και ως σημειολογική κίνηση αποστασιοποίησης του ιερού από τον ίδιο του τον εαυτό. Τα ιερά αυτά ενδύματα, κάτω από την επίδραση ποικίλων πολιτιστικών και κοινωνικών παραγόντων, παγιώθηκαν σταδιακά σ' έναν αυστηρά καθορισμένο κώδικα, ο οποίος και επέβαλε ιδιαίτερο ενδυματολογικό σύνολο για τον καθένα από τους τρεις βαθμούς της ιεροσύνης. Στην πορεία αυτής της σχηματοποίησης το πρακτικό και το συμβολικό εμπλέκονται χωρίς ο διαχωρισμός τους να είναι πάντοτε εφικτός (Κούρκουλας 1991: 17-39 και 43 επ.). Βέβαια, στις περισσότερες περιπτώσεις ο συμβολισμός φαίνεται να δημιουργείται εκ των υστέρων, δίνοντας στα ορατά σημεία την απαιτούμενη μεταφυσική διάσταση και περιβάλλοντα με ιεροπρέπεια τις τελετές της εκκλησίας (Ζηδιανάκης 1999: 9-10). Η ανάδειξη του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του Ανατολικού τμήματος της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας επηρέασε ακόμη περισσότερο τους ενδυματολογικούς κώδικες του ιερατείου, αφού οι θρησκευτικές τελετές όχι μόνο απέκτησαν δημόσιο χαρακτήρα, αλλά και προσέλαβαν, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, πολιτική διάσταση. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο τα άμφια καθίστανται πολύτιμα εργαλεία στην προσπάθεια ερμηνείας της ιστορίας τόσο του ενδύματος όσο και της ίδιας της Εκκλησίας. Τα δεδομένα αυτά έρχεται να συμπληρώσει και η παράμετρος της λειτουργίας του ενδύματος σε όλες τις παραδοσιακές κοινωνίες ως αναγνωριστικής ταυτότητας της εθνικής καταγωγής, της κοινωνικής τάξης και του θρησκευτικού προσανατολισμού του φορέα του (Βρέλλη-Ζάχου 1989: 177-191, Μπάδα 1992: 181-193). Η ευπάθεια του υφάσματος, η αδιάλειπτη χρήση των αμφίων και η αντιμετώπισή τους ως ιερών αντικειμένων, τα οποία σε περίπτωση αχρηστίας έπρεπε να καταστραφούν, περιόρισε σημαντικά τα διασωθέντα μέχρι σήμερα δείγματα. Βέβαια, παρ' όλες τις απώλειες, το υλικό που έχει διαφυλαχθεί είναι αρκετά μεγάλο και εν πολλοίς απροσπέλαστο και άγνωστο. Εξάλλου οι αποσπασματικές μέχρι σήμερα έρευνες εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στα δείγματα της εκκλησιαστικής χρυσοκεντητικής, έχοντας κυρίως ως κριτήρια αξιολόγησης την παλαιότητα και την κατασκευαστική τεχνική. Με αυτόν τον τρόπο παραμένει αδημοσίευτος ο μεγαλύτε-

12 | ρος όγκος των σωζόμενων αμφίων. Μόλις τα τελευταία χρόνια γίνονται κάποιες προσπάθειες ώστε να συγκροτηθεί το απαραίτητο υπόβαθρο για την πλήρη εποπτεία του όλου υλικού και την περαιτέρω μελέτη του.

Από μια τέτοια καταγραφή διαπιστώθηκε ότι ένα ποσοστό από τα άμφια των τελευταίων αιώνων έχει προέλθει από τη μεταποίηση γυναικείων κατά βάση παραδοσιακών φορεσιών. Το φαινόμενο της δωρεάς ενδυμάτων σε εκκλησίες και της μετατροπής τους σε άμφια έχει ήδη επισημανθεί από την Ιωάννα Παπαντωνίου (Παπαντωνίου 1978: 49, υποσημ. 1), ενώ τα σχετικά δείγματα στις προθήκες των μουσείων είναι πολυάριθμα. Με τη συγκεκριμένη έρευνα θα γίνει μια προσπάθεια στοιχειοθέτησής του με βάση καθαρά αρχειακό υλικό, το οποίο χρονικά προέρχεται από τη μεταβυζαντινή περίοδο και τοπικά εντοπίζεται στα εδάφη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπου οι ορθόδοξοι πληθυσμοί, και μετά την πτώση της, συνέχισαν να ζουν στις παραδοσιακές τους εστίες, είτε κάτω από την κυριαρχία των Βενετών και των άλλων Δυτικών δυνάμεων της εποχής είτε στα όρια του οθωμανικού κράτους. Βέβαια, αξίζει ίσως να τονιστεί ότι το φαινόμενο δεν εντοπίζεται αποκλειστικά και μόνο στην εξεταζόμενη περίοδο. Είναι κάτι παραπάνω από λογικό –αν και δεν μπορεί να αποδειχθεί τόσο εύκολα, λόγω της έλλειψης πληροφοριών– ότι αντίστοιχες πρακτικές πρέπει να αναζητηθούν και στα βυζαντινά χρόνια.

2. Οι αρχειακές μαρτυρίες

Είναι γνωστό ότι τα δικαιοπρακτικά έγγραφα μπορούν να παράσχουν σημαντικές πληροφορίες για τη μελέτη της ιστορίας του ενδύματος και τη σημειολογική του διάσταση μέσα στο κοινωνικό γίνεσθαι της κάθε εποχής (Χατζάκης 2014-2015: 207-209). Προϊκοσύμφωνα καταγράφουν, με ιδιαίτερες πολλές φορές λεπτομέρειες, τα ρούχα και τα υφάσματα που φέρνει μαζί της η νύφη, αποτελώντας την καλύτερη ένδειξη για την κοινωνική της τάξη και την οικονομική ευμάρεια της οικογένειάς της. Τα αντικείμενα αυτά μαζί με τα κοσμήματα και τα ακίνητα, σε αρκετές περιπτώσεις, αποτιμούνται σε χρήμα και αποτελούν μέρος της λογιστικής αξίας της προίκας. Με την ίδια περίπτωση λογική τα ενδύματα και γενικά τα υφάσματα χρησιμοποιούνται αρκετά συχνά ως συναλλακτικό είδος, ή παραδίδονται ως ενέχυρα εξασφαλίζοντας τους ιδιοκτήτες τους οικονομικά. Φυσικά έναν σημαντικό όγκο πληροφοριών παρέχουν οι διαθήκες (Χατζάκης 2014-2015: 217-228, καθώς και πίν. I, II, V). Οι διαθέτες, ανάμεσα στα άλλα, κληροδοτούν τόσο τα πολύτιμα όσο και πιο ευτελή ρούχα τους, δίνοντας με αυτόν τον τρόπο δείγματα της προσωπικής τους εύνοιας και αποδείξεις των αισθημάτων τους. Τα αντικείμενα αυτά παραχωρούνται άλλοτε ως κάτι πολύτιμο για τη διαιώνιση της μνήμης του νεκρού ιδιοκτήτη τους και άλλοτε στο πλαίσιο ενός πνεύματος ελεημοσύνης και άσκησης χριστιανικής φιλανθρωπίας. Με το ίδιο πνεύμα εξάλλου κληροδοτούνται χρηματικά ποσά για το ράψιμο ενδυμάτων σε πτωχούς και ασθενείς, τροφίμους των διαφόρων ιδρυμάτων και νοσοκομείων¹. Η γενικότερη αίσθηση από όλες αυτές τις πηγές είναι ότι το ρούχο, και κατ' επέκτασιν

---

1. Συνήθεια ιδιαίτερα διαδεδομένη στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: «... ego presbyter Petrus Dandulo, capelanus ecclesie Crete, habitator Candide ... Item dimitto infirmis Sancti Laçari pro indumentis sibi vestiendis yperpera quinque et modo similiter infirmis Sancte Marie yperpera quinque dimitto ...», 15/1/1348 (m.v. 1347), McKee 1998: αρ. 324· «... ego Marçoli, filia ser Andree Pantalio, habitatrix Candide ... Et totum residuum detur ad liberandum carceratos ad vestiendum infirmos Sancti Laçari

το ύφασμα, αποτελεί ένα πολύτιμο αντικείμενο με οικονομική αξία, για το οποίο οι άνθρωποι των προκαταναλωτικών κοινωνιών μεριμνούσαν ιδιαίτερα, υπολογίζοντάς το ανάμεσα στα περιουσιακά τους στοιχεία και κυρίως μεταβιβάζοντάς το στις διάδοχες γενεές. Φυσικά –για να επανέλθω στη θεματική της συγκεκριμένης έρευνας– ένα μεγάλο μέρος από τα παραπάνω κληροδοτήματα είχε ως αποδέκτες άτομα του εκκλησιαστικού χώρου. Οι μεταθανάτιες τελετές, επιβαλλόμενες από τον έντονο θρησκευτικό χαρακτήρα της εποχής, έπρεπε να εξασφαλίσουν με οποιοδήποτε τίμημα. Έτσι, πάντα με οδηγό τις διαθήκες, η συνήθεια αφιέρωσης ρούχων και υφασμάτων σε εκκλησίες και ιερείς προβάλλει αρκετά διαδεδομένη και με σαφή ερείσματα στην πραγματικότητα της εποχής. Σ' αυτό το πρώτο επίπεδο παρατήρησης, τις περισσότερες φορές, είτε καθορίζεται ρητά ότι το κληροδοτούμενο προορίζεται για πώληση, ώστε ο κληροδόχος –φυσικό πρόσωπο ή εκκλησία– να αποκομίσει συγκεκριμένα οικονομικά οφέλη από το τίμημα², είτε δεν γίνεται καμιά αναφορά για την περαιτέρω χρήση του υφάσματος και των ρούχων, αφήνοντας ελεύθερους τους αποδέκτες³. Τα σχετικά παραδείγματα

---

et alios pauperes ...», 14/3/1348, Mckee 1998:αρ. 200· «... ego Antonia Quirino, filia quondam ser Antonii Quirino, habitatrix Candide ... Item dimitto infirmis Sancti Lazari yperpera quatuor pro fiendis vestibus eis pro anima mea ...», 18/4/1348, Mckee 1998:αρ. 57· «... ego Iohannes Ialina, habitator Candide ... Item dimitto yperpera decem pro faciendis camisis diversis pauperibus ...», 22/5/1353, Mckee 1998: αρ. 178.

2. «... ego Iohannes Ialina, filius quondam ser Michaelis Ialina, habitator Candide ... Item volo et ordino quod de panis de meo dorso dicti mei commissarii vendant quot et illos qui eis videbuntur. Et de denariis dictis vendictionis faciant cohoperiri et ornari alteria in ecclesiis sicut eis videbitur ...», 19/4/1348, Mckee 1998: αρ. 54· «... καγῶ Ἰακουμῆνα Σιναιδινή, γυνὴ τοῦ μαῖιστρο-Τζαννή, ... καὶ θέλω ἀπὸ τὰ προικία μου ... νὰ δώσει τοῦ πνευματικοῦ ἀποῦ ψάλλει σήμερον τὸν Ἅγιον Συμεῶν λειτουργία ρ' καὶ σαββατιάτικον ἓνα <εἰς> τοιοῦτον τρόπον, ἤγουν μισὰ εἰς μίαν κόταν μαύριν τζογγίνην καὶ εἰς μίαν μπερέταν μαύρην βελουδένην μὲ τὰ μαργαριτάρια, νὰ σημάρουν αὐτά, ὅσον ἐξάζουν, καὶ ἃ λείψουν ἢ τιμὴ τους εἰς τὰς εἰρημένας λειτουργίας, νὰ τὰ ἀποδώσουν ἀπὸ τὰ λειπά μου προικία ...», 11/1/1513 (m.v. 1512), Κακλαμάνης, Λαμπάκης 2003: αρ. 35· «... ἐγὼ μαῖιστρο-Νικολὸς Καλλιόπουλος, πρωτομάστορας σαρτοῦρος ... εἰς τὸ μοναστήριον τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τῆς Σιναιτίδος ... νὰ δοθῆ ἡ καινούρια μου βέστα εἰς τὰς χεῖρας τοῦ οἰκονόμου καὶ δι' αὐτῆς αὐτὸς νὰ ἐξοδιάσῃ νὰ μοῦ κτήσῃ εἰς τὸν εἰρημένον τόπον μίαν ἄρκλαν κατὰ τὴν ἀξίαν μου ...», 31/5/1525, Κακλαμάνης, Λαμπάκης 2003: αρ. 100· «... Item si debbano spendere ip(erpe)ri 100 per far un' Imagine dell' assuntion della Madona et meterla nella chiesa di S. Maria Pigaidiotissa se in uita mia non l' hauerò fatta, quali danari sono d' una uesta d' ormesino, che la s(igno)ra Cornarola bona mia cugina haueva dato per uoto à d(ett)a chiesa, per far detta imagine. ...», 10/3/1611, Σπανάκης 1955: 394· «... εἰς τὸ σπίτιν τῆς κερὰ Φρανγγούλας τοῦ Γαρδέλη ... καὶ λέγειν πὼς εἰς γγαιρὸν ὅπου ἦτονε ἐπίτροπος εἰς τὴν Ἁγία Κυριακὴν ὁ ἀφέντης Ἰάκουμος Μαλατέστας καὶ μισὲρ Τζουάνες Μοστράτος τὸς ἤδωκε διὰ πινομὴν τῆς αὐτῆς πρόθεσης μία κουρτίνα μαυροκέντητη μὲ τοὺς πετεινοὺς καὶ ἓνα ζευγάρι μαζελάρια μαυροκέντητα καὶ αὐτὰ μὲ τῖς πετεινοὺς τὰ ὅποια τὸς τὰ ἔδωσεν ἀπάνω στὴν μπρόθεση καὶ νὰ τιμηθοῦσιν τὸ ἴντα ἀξίζουν καὶ τὰ ἐπίλοιπα νὰ σώσῃν ἢ πρόθεσιν ἀφήνει τὸν ἀφέντην τὸν ἱερομόναχον τὸν παπᾶ κύρ Γρηγόριο Βάβουλα νὰ τὰ δώσῃν ...», 6/4/1686, Σιφωνιού-Καράππα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1982-1983: αρ. 621.

3. «... ego Thomas Bollani, filius quondam ser Nicolai Bollani, habitatori Candide ... Item dimitto conventui Fratrum Predicatorum de Candida meam robam de gardenale et yperpera decem pro missis celebrandis pro anima mea ...», 22/4/1348, Mckee 1998: αρ.78· «... καγῶ Παρασκεβὴ σήνβιος τοῦ ποτεῖ Γεωργίου τοῦ Φυλιατρινοῦ ἄπε τὴν Μεθόν(ην) εὕρισκομένη τὴν σήμερον εἰς τὸν γιालὸν τῆς πόλεως νίσου Ζακήνθου ... Καὶ ἂν αποθάνο ἀφήνο νὰ κοιδεύσου το πῆλινό μου σῶμα εἰς τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Παρασκεβῆς ... ἀφίνω τοῦ ἱερέος ὅπου ἱεουργῖ τὸν αὐτὸν ναὸν διαψιχηκοσώτηριαν καὶ διὰ νὰ

14| είναι πολλά. Ενδεικτικά αναφέρω ως πλέον αντιπροσωπευτικά την περίπτωση της Εργίνας Κουρτοπούλας από τον Χάνδακα της Κρήτης, η οποία, στα τέλη του 1530, αφήνει στον ιερέα συγκεκριμένης εκκλησίας ρούχα και κοσμήματα για να τη θάψει και να τη μνημονεύει⁴. Στο ίδιο πνεύμα κινείται το 1688 η κρητικιά Στεργιανοπούλλα, πρόσφυγας στην πόλη της Βενετίας μετά την πτώση του Χάνδακα το 1669, η οποία κληροδοτεί με τη διαθήκη της στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων, ανάμεσα στα άλλα, ένα χαλί και ένα ζευγάρι σεντόνια χω-

---

με μνημονέβυ να με γράφη εις τήν λυτουργία τοῦ ἕνα σεντονι καίνουργιο ἄποτα σεντονια μου ...», 21/6/1506, Μανούσκακας 1967: 223-224, αρ. 1· «... κάγῳ ... Κατερίνα, χήρα, γυναῖκα τοῦ ποτε μαῖστρο-Γεώργη Νταρίβου ... Ἔτι ἀφίωμι τοῦ ἱερομονάχου παπαῦ κυρ Γεωργίου Πιβάσει, τοῦ Καρπαθίου, τοῦ ἐνωρίτου τοῦ Ἁγίου Ἡλίου, τὸ πάπλωμά μου καὶ μίαν προσκεφαλάδα καὶ τρία προσκεφάλαια, διὰ νὰ με θάψει καὶ μνημονεύσει, ἦγουν εἰς τὸν Μέγαν Ἡλίαν ...», 15/11/1511, Κακλαμάνης, Λαμπάκης 2003: αρ. 29· «... ἐγῶ Θεοδώρα Γρηπάρισα, χήρα τοῦ ποτε κύρ Δημήτρη Γρηπάρη ... Ἔτι ἀφίνω αὐτῷ τῷ ἱερεῖ τῷ περόπουλόν μου καὶ μίαν προσκεφαλάδα μου καὶ τὸ πάπλωμά μου καὶ ἕνα μου σενδῶνιν ...», 17/3/1518, Κακλαμάνης, Λαμπάκης 2003: αρ. 51· «... κυρα-Καλὴ ἢ Σκιάδαινα, γυνὴ τοῦ ἀναγεγραμμένου Νικολάου ... Ἐν πρώτοις ἀφήμιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ εἰς τὴν Ὑπεραγία Θεοτόκον εἰς τοὺς Δουκάδες τὸ καρατέλο μου ὄπερ ἦφερα προικίον μου μετρῶν γ' ...», 1/8/1515, Καραμπούλα-Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη 1998: 77-78, αρ. 73· «... ἐγῶ Μιχαλῆς Κονταράτος, τοῦ ποτε Νικήτα ἀπὸ Κηθηρίας ... Καὶ θέλω ἵνα θαπτῶ εἰς τὴν Ἁγίαν Κυριακὴν ἔξω Χάνδακος Κρήτης, καὶ ἀφίνω του τοῦ πατέρα μου τοῦ κύρ Παλαδίου Ἐλευθερίου τὸ καββάδι μου τὸ μαῦρον καὶ μίαν ζυγὴν βράκες κόκκινες διὰ νὰ με θάψη καὶ μνημονεύσει με καὶ λειτουργίας ὑπὲρ τῆς ψυχῆς μου ποιῆσαι ...», 30/1/1526 (m.v. 1525), Κακλαμάνης, Λαμπάκης 2003: αρ. 109· «... ὁ εὐλαβέστατος ἱερεὺς κυρ Μάρκος Τζάναις ... Ἀκόμι ἀφήνῃ εἰς τῶν αὐτῶν ναῶν καὶ τρῆς ταυλομαντοίλαις, νὰ ἦναι εἰς τα χέρηα ἐκήνου ὠπου κάνει τὴν πανεῖγυρην εἰς τῶν ἀνοθεν ναῶν. Ὅμιως καὶ τα σκουταίλοια, ὡς θέλουσῖ εὔρεθῖ μαῖτὰ το θανὴν του ἀνοθεν πνευματικοῦ ...», 10/12/1565, Δρακάκης 1999: αρ. 257· «... ἡ Μαρία Βαρουχοπούλα, θυγατέρα τοῦ ποταῖ Γιάκουμι Ζερβοῦ ... ἀκόμι ἀφίνοι διὰ ὄνομαν τζι ψυχὴ τζι τοῦ ἀφέντι πατέρα Θεοφίλου ἕνα σεντόνι καὶ μία λουτρομπόλλια, διὰ νὰ τινε μνημονεύγι ...», 7/8/1607, Bakker, Van Gemert 1987: αρ. 449· «... εγὼ ἰ Κατερουτζα, θιγατερα ποτε εκλαμπρότατου αφέντη Βιτζέντζο Κορνάρο και κονσόρτε τοῦ εκλαμπροτατου αφεντι Μικελε Ντεμετζο ... και ἰς την ανοθε Αγια Κατερηνα τι φρανκιки στο Καστρο μια απου τζι κοτες μου και ἰς την κερὰ την Ακροτιριανι αλι μια κοτα απου τζι κοτες μου (= εἶδος επενδύτη) ...», 17/3/1616, Μαυρομάτης 1979: 219-224, αρ. 2· «... Εἰς τὸ ἀρχοντικὸν τῆς εὐγενεστάτης κυρίας Φιλίππας Μπαρμπαριάνας ... Ἀκόμη ἀφήνει του καὶ δύο ζευγάρια σεντόνια [[καί]] νὰ εἶναι κρατημένος νὰ τῆς κάμη εν[] ...», 15/5/1688, Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1982-1983: 989-992, αρ. 728· Ἡ σύζυγος τοῦ Τζωρτζέτου Τυπάλδου «.. τοῦ παπαῦ κύρ Ζήσιμου Ἀλίμπη ἕνα φόρεμα μπαροκάδο διὰ δούλεψιν ποῦ τῆς ἔχει καμωμένη καὶ διὰ νὰ τὴν μνημονεύη ...», 21/3/1691, βλ. σχετ. Πετρόπουλος 1962: 417-418, αρ. 6· «... Εὐρισκόμενος ἐγῶ ὁ γέρων Στράτης Τσιμπιδάρος εἰς βαρετάτην ἀσθένειαν ... Ἔτερα διορίζω τὰ παιδία μου διὰ τὴν ἀμαρτωλὴν μου ψυχὴν νὰ δώσουν ... τοῦ πνευματικοῦ Γιεργούλα τὴ ρασέα μου καὶ νὰ δώση γρόσια 10· τοῦ παπαῦ Ἰωάννη νὰ δώσουν ἕνα βρακί, τοῦ παπαῦ Παναγιώτη ἕνα ποκάμισο ...», 30/10/1829, Σκοπετέας 1955: 116-120· «Βλέπουσα ἐγῶ ἡ Μαρίνα Μεσσαλὰ ποτε Κόμητος Στεφάνου συμβία τοῦ κυρίου Δόκτορος Ἀλοῖσιου – Ἰγνατίου Μαρτζώκη ... Εἰς τὸν Ναὸν τοῦ Ἁγίου Νικολάου τῶν Ξένων ἀφήνω τὸ φόρεμά μου τὸ νυμφικόν, με τὸ ὁποῖον ἐστεφανώθηκα, ἂν καὶ εἰς καιρὸν θανάτου μου σώζεται ...», 12(24)/9/1840, Κονόμος 1970: 151-152.

4. «... ἐγῶ Ἐργίνα Κουρτοπούλα, θυγατέρα τοῦ ποτε κύρ Τζουὰν Κούρτη, οἰκοῦσα μετὰ τῶν ἡμετέρων ἐν Ἐξωπόρτῳ Χάνδακος Κρήτης ... Ἔτι ἀφήμι, ἦγουν τοῦ παπαῦ κύρ Λουρα, ὅστις ψάλειν τὸν Ἅγιον Γεώργιον τὸν εἰρημένον, μίαν μου σάρτζαν ρουβάνε καὶ ἕνα καμηζῶτον ἄσπρον καὶ δακτυλῖδια τρία χρυσὰ καὶ μίαν καδενέλαν ἀργυρὴν καὶ δοντογλύπτην ἄργυρον καὶ ἕνα ροκοχάρτι μαργαριταρένιο ... ὅστις ἱερεὺς νὰ ἴναι κρατημένος νὰ με θάψει ἀπὸ δικοῦ του καὶ νὰ κυβεύσει εἰς τὴν θανὴν μου κατὰ τὴν κοτεντζιόν μου καὶ νὰ με βάλει εἰς ἄρκλαν του καὶ νὰ με μνημονεύει καὶ νὰ μοῦ λειτουργεῖ κατὰ τὴν τάξιν ἡμῶν ...», 17/12/1530, Κακλαμάνης, Λαμπάκης 2003: αρ. 144.

ρίς να προσδιορίζει την περαιτέρω χρήση τους⁵.

Ένα βήμα πιο πέρα κάνει η «κυράτζα στέλιο γυνή του μαστροπιέρου κανάλη» από την Κέρκυρα, η οποία, τον Φεβρουάριο του 1643, αφήνει είκοσι τρεις πήχες πανί για να φτιαχτούν δύο φαιλόνια, ένα για τη μονή ενταφιασμού της και ένα για τον νοτάριο που γράφει τη διαθήκη της, ο οποίος τυχαίνει να είναι ταυτόχρονα και ιερέας⁶. Αλλά και ο Μιχαήλ Λιμπώνας από την Αθήνα καθορίζει στην πραγματικά πλουσιότατη σε υφάσματα και άμφια διαθήκη του, συνταγμένη στη Βενετία το 1673, να κάνουν άμφια με τα κεντητά υφάσματα που υπάρχουν στην κασέλα του⁷. Γαλάζιο υφάσμα αφήνει επίσης με τη διαθήκη του και ο Τζουάννες Κουνούπης από το Ρέθυμνο για να κατασκευαστεί από αυτό ένα φαιλόνιο⁸. Τέλος, πανί αφήνει το 1680 η ναξιώτισσα Μηλιά, «γυνή του κυρ Γεώργη Παπαδόπουλου», στη μονή του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου, με εντολή να ραφτούν από αυτό φαιλόνια και στιχάριο⁹.

Οι αόριστες αυτές αφιερώσεις συνιστούν ένα πρώτο επίπεδο του υπό μελέτη φαινομένου. Η κληροδότηση ενδυμάτων για την κατασκευή αμφίων αποτελούσε μια λογική και αναμενόμενη εξέλιξη. Ιστορικές συγκυρίες αλλά και παράγοντες, όπως ο περιορισμένος αριθμός των εργαστηρίων χρυσοκεντητικής και η μικρή δυνατότητα παραγωγής τους, ήταν αναμενόμενο ότι συνέτειναν σχετικά¹⁰. Εξάλλου, η πολυτελής κατασκευή ορισμένων ρούχων ή η παράλληλη χρήση του ίδιου υφάσματος, αδιακρίτως τόσο σε ενδυμασίες όσο και σε άμφια, οδήγησαν σ' ένα ιδιότυπο ενδυματολογικό συγκρητισμό, ελαχιστοποιώντας τις διαφορές ανάμεσα στις δύο κατηγορίες. Με αυτή τη λογική το ίδιο υφάσμα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί τόσο από ένα κοσμικό όσο και από ένα εκκλησιαστικό πρόσωπο χωρίς καμία δυσκολία, αρκεί να πληρούσε κάποιες βασικές προϋποθέσεις: πολύτιμες πρώτες ύλες και κατάλληλες χρωματικές αποχρώσεις. Επιρράμματα, σταυροί και πόλοι υποδηλώνουν τη διαφοροποίηση και προσδίδουν στο

5. «ἐγὼ σοφία στεριανοπούλλα τοῦ ποτὲ ἀγγελιῖ ἀπὸ τὸ κάστρον κρήτης ... καὶ ἐδὼ κατοικοῦμενη ἐδὰ εἰς τὴν βενετιάν εἰς τὴν ἔνωρία τοῦ Σὰν Ἀντωνίου ... εὐγάνοντας μίαν μοσχίαν (= χαλί ἀπὸ υφάσμα βοδίου) καὶ ἕνα ζευγάρι σεντόνια ἀκριβὰ ὅπου θέλω νὰ εἶναι τῆς ἐκκλησίας μας ...», 8/1/1668, Μέρτζιος 1958: 370-371.

6. «... ἀκόμη ἀφήνω εἰς τὴν ἄνωθεν μονὴν ἕνα φελώνι πάνινον ἐπειδὴ ἔχω εἰς τὴν κασέλα μου εἰκοσι-τρὲς πήχες πανὶ καὶ θέλω νὰ διαμοιρασθῆ νὰ γίνῃ τὸ ἥμισον τὸ ἕνα φελώνι εἰς τὴν ἄνωθεν μονὴν ὅπου μέλλει νὰ ἐνταφιασθῶ καὶ τὸ ἄλλο θέλω νὰ τὸ δώσῃ τῆς ἀγιοσύνης σου νὰ κάμῃς ἕνα φελώνι διὰ νὰ μὲ μνημονεύῃς ...», βλ. σχετ. Νικοκάβουρα 1978: 170-171.

7. «... Ἐγὼ Μιχαήλ Λίμπωνας τοῦ ποτε Νικολάου ἐξ Ἀθηνῶν ... καὶ νὰ δώσουν καὶ τὰ καλύμματα ρεκαμάδα ὅπου ἔχω εἰς τὴν κασέλα μου νὰ τὰ ἀφιερώσουν ὅλα εἰς τὸ Καθολικὸν τῶν Ἀθηνῶν, εἰς τὸν Ἅγιον Παντελεήμονα ... με τοῦτα νὰ γράψουν εἰς τὴν Ἀγίαν Πρόθεσιν τὰ κάτωθι ονόματα νὰ μνημονεύονται ἐκφωνῶς ...», 1/3/1673, Μέρτζιος 1959: 2-8.

8. 27/9/1645, Γρυντάκης 2003: αρ. 248 (σε περίληψη).

9. «... διὰ τοῦτον καὶ ἡ κερά Μηλιά γυνή τοῦ κυρ Γεώργη Παπαδόπουλου ... Ἀκόμη λέγειν πῶς ἔχει δεκαπέντε πήχες πανὶ μπαμπακερὸν μέσα στὴν κασέλαν τῆς καὶ ἀφήνει τὸν καὶ αὐτὸν εἰς τὸ ἄνωθεν μοναστήρι τοῦ μέγα Χρυσοστόμου νὰ τὸ κάμου φελόνια καὶ στιχάρι στὴ χάρη του διὰ ν᾿ἔχῃ τὸ μνημόσυνόν τῆς παντοτινῆ. ...», 27/3/1680, Σιφωνίου-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1982-1983: αρ. 16.

10. Χαρακτηριστικὸ ἐν προκειμένῳ εἶναι τὸ παράδειγμα τῆς Ι. Μ. Αρκαδίου στὴν Κρήτη, στὴν ὁποία, μετὰ τὴν κατάκτηση τοῦ νησιοῦ ἀπὸ τοὺς Τούρκους (μέσα 17ου αἰῶνα), λειτούργησε σημαντικὸ ἐργαστήριον κεντητικῆς με διεθνή ἐμβέλεια. Βλ. σχετικά Δρανδάκης, 1968: 297-321, Βλαχοπούλου-Καραμπίνα 2000: 219-249. Πρβλ. ἐπίσης Μπαλλιάν 1999: 13-14.

16 | ένδυμα την απαραίτητη ιερότητα. Οι σχετικές μαρτυρίες είναι αρκετές, η περιορισμένη όμως έκταση της παρούσας μελέτης δεν επιτρέπει την εξαντλητική παράθεσή τους. Η επιλογή των παραδειγμάτων έγινε κριτήριο για την όσο το δυνατόν καλύτερη γεωγραφική και χρονική κάλυψη του φαινομένου.

Τον Ιανουάριο λοιπόν του 1644, η βενετοκρητικιά Eleneta Barbarigo καθορίζει στη διαθήκη ότι επιθυμεί κατά την εξόδιο ακολουθία της να είναι ενδεδυμένη με ένα από τα καινούργια της μεταξωτά φορέματα, το οποίο στη συνέχεια θα μείνει στην εκκλησία για να γίνει άμφιο¹¹. Βέβαια, η πραγματικά «ιδανική» διαθέτρια είναι η Φραντζού Επισκοποπούλα, σύζυγος του Αντρέα Μηλιώτη από το Ρέθυμνο. Η διαθήκη της, συνταγμένη στις 17 Φεβρουαρίου του 1646, συνιστά μια άριστη μαρτυρία για το φαινόμενο, αφού αρκετά από τα ενδύματά της δίνονται σε εκκλησίες για να μετατραπούν σε άμφια. Συγκεκριμένα, καθορίζει να φτιαχτούν έξι συνολικά φαιλόνια¹², δύο από την καναβατσένια της φορεσιά, δύο από μια άλλη φορεσιά με χρυσό φόντο και δύο άλλα από ένα λεπτό ύφασμα 20 πηχών¹³. Από την ίδια πόλη και την ίδια ακριβώς χρονιά υπάρχουν ακόμη δύο ανάλογες μαρτυρίες. Η Εργίνα Μουσουροπούλα, σύζυγος του Φραγκίσκου Πόκαρη, αφήνει έναν μήνα αργότερα στη μονή της Παναγίας του Παλιοκάστρου την ενδυμασία της για να κάνουν ένα φαιλόνη, αντίτιμο για ένα σαρανταλείτουργο¹⁴. Στην ίδια πόλη λίγες μάλιστα ημέρες πριν την τουρκική επίθεση, η Μαργιέτα Σαγκουϊνάτσου, σύζυγος του κρητικού ευγενή Αντωνάκη Κιότζα, με τη διαθήκη της καταλείπει, ανάμεσα στα άλλα, μια κίτρινη φορεσιά της στη μονή της Αγίας Άννας για να μεταποιηθεί σε φαιλόνια¹⁵.

Οι επόμενες χρονικά μαρτυρίες προέρχονται από την τουρκοκρατούμενη Νάξο. Στη διαθήκη του, το 1680, ο Φραντζέσκος Μουρόνης αφήνει στην εκκλησία της Αγίας Κυριακής «... ένα ροῦχο μεταξωτὸν καναβατζέτα ἄσπρος ὁ κάμπος καὶ νερατζάτα τὰ φγόρε νὰ τὸ κάμου ἕνα φελόνιν ...», με αντάλλαγμα έναν τάφο στην εκκλησία¹⁶. Λιγότερο απαιτητική είναι αντίθετα «... ἡ κερά Χρουσίνα ἡ γυνὴ τοῦ κύρ Δημητρίου τῆς Δάφνης καὶ θυγάτηρ τοῦ ποτὲ Κωνσταντῆ Φρανκόπουλου ...» στη διαθήκη της, τον Οκτώβριο του 1684, αφού ανάμεσα στα άλλα αφήνει και «... ἕνα ζευγάριν σεντόνια κοκκινοκέντητα μὲ τὰ πουλιὰ τουλουπανόπανον ... νὰ τὰ δώσουν εἰς τὸν ἅγιον Παντελεήμονα στὸν Μπουῦργον νὰ τὰ κάμου ἀλλαγὲς εἰς τὸν αὐτὸν ναὸν

---

11. «... ego i Eleneta, thigatera tu pote ipsilotatu afenti Michele Demezo che gigni tu ipsilotatu afenti Nicolo Barbarigo, ... Thelo che is to thanato mu na mu valune ena apu ta rugha mu ta metaxota, ta chenurgia, opio thegli fagni to comessario mu, to pio thelo na pomegni is to monastiri tu San Francesco, ogia na ginete paramento ogia ti psighi mu. ...», 15/1/1644 (m.v. 1643), Μαυρομάτης 1979: 228-236, αρ. 3.

12. 17/2/1646, Γρυντάκης 2003: αρ. 303 (σε περίληψη).

13. Αξίζει να αναφερθεί ότι τα συγκεκριμένα κληροδοτήματα εντέλει δεν εκτελέστηκαν αφού την επόμενη ακριβώς ημέρα η διαθέτρια προέβη σε ακύρωση της διαθήκης της. Βλ. σχετικά 18/2/1646, Γρυντάκης 2003: αρ. 304 (σε περίληψη).

14. 23/3/1646, Γρυντάκης 2003: αρ. 316 (σε περίληψη).

15. 6/9/1646, Γρυντάκης 2003: αρ. 374 (σε περίληψη).

16. 24/1/1680, Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1982-1983: αρ. 117.

διὰ ψυχικὴν τῆς σωτηρία ...»¹⁷.

Ακόμη χαρακτηριστικότερα παραδείγματα συνιστούν οι πληροφορίες από τον ανέκδοτο Κώδικα του Αγίου Γεωργίου της Αργυρούπολης Πόντου. Ο Κώδικας συστήθηκε με την ευκαιρία της ανοικοδόμησης του ναού, μεταφέρθηκε μετά την ανταλλαγή των πληθυσμών στην Ελλάδα και σήμερα έχει εναποτεθεί στο Μουσείο Μπενάκη (Ballian 1994: 15-22, Κανδηλάπτης 1929, Κανδηλάπτης 1949: 42-63, Παπαδόπουλος 1938: 18-58). Η ανέγερση του μητροπολιτικού ναού της πλούσιας σε κοιτάσματα αργύρου περιοχής της Χαλδίας, το πρώτο μισό του 18ου αιώνα, έδωσε το έναυσμα για μια έξαρση στην αφιερωματική δραστηριότητα των κατοίκων της περιοχής. Η νεόκτιστη εκκλησία προικίζεται με έναν μεγάλο αριθμό αργυρών σκευών και πολύτιμων αντικειμένων. Ανάμεσα σ' αυτά περιλαμβάνονται πολλές «ζυγίες» άμφια –κυρίως μεταξωτά– αλλά και πολλά κοσμικά ρούχα, τα οποία αφιερώνονται με απώτερο σκοπό να μετατραπούν σε άμφια. Συγκεκριμένα, τον Σεπτέμβριο του 1741 ο Γρηγόριος των Σαρασιτών αφιερώνει ανάμεσα στα άλλα και ένα επανωφόρι από χρυσόνημα, το οποίο έχει μεταποιηθεί σε φαιλόνιο για να εγγράψει μια «παρρησία» στην πρόθεση της εκκλησίας με το όνομα της μητέρας του¹⁸. Δύο χρόνια αργότερα η Ερσαΐα, από την οικογένεια και πάλι των Σαρασιτών, προσηλώνει στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου αρκετά άμφια, των οποίων η προέλευση από κοσμικά ενδύματα είναι κάτι παραπάνω από εμφανής: ένα φαιλόνη φτιαγμένο από κουμάσι συρματερό, καθώς και στιχάριο και επιμάνικα φτιαγμένα από κόκκινο σάλι¹⁹. Το σάλι αυτό, απαραίτητο εξάρτημα της γυναικείας φορεσιάς του Πόντου, ήταν ένα μεγάλο τετράγωνο πανί που, διπλωμένο τριγωνικά, δένόταν γύρω από τη μέση και την περιφέρεια των γυναικών (Παπαντωνίου 1996: 107-109).

Την ίδια περίπου περίοδο και η Μαχσούμι, σύζυγος του επικεφαλής των μεταλλουργών της Αργυρούπολης, ενός ατόμου με μεγάλη ισχύ και επιρροή που έφτανε μέχρι και την αυλή του σουλτάνου, αφιερώνει στην εκκλησία ένα «σερματερό κουμάσι μόρικον» που έγινε φαιλόνιο. Εκτός από τα παραπάνω, ιδιαίτερης αναφοράς αξίζει επίσης και μια άλλη πληροφορία, προερχόμενη πάντοτε από τον ίδιο Κώδικα. Σύμφωνα λοιπόν με μια μνεία το 1747 προσφέρθηκε από τη «σύμβιο του μακαρίτου χατζή-Φωτίου» των Γρηγοράντων το επανωφόρι της για την επισκευή του σάκκου (Δεληβορριάς 1997: 310, αρ. 510, Ζηδιανάκης 1999: 24, αρ. 8)²⁰ που είχε αφιερώσει στην εκκλησία ο πατριάρχης Αντιοχείας Σίλβεστρος (1726-1766) δέκα χρόνια

17. 27/10/1684, Σιφωνιού-Καράπα, Ροδολάκης, Αρτεμιάδη 1982-1983: αρ. 440.

18. «... Μνήσθητι κ(ύρι)ε τοῦ δούλου σου γρηγορίου, υἱοῦ μουράτ τοῦ ἐκ γένους σαρασιτῶν, ὅτι / ἀνέθετο ἐν τῷ αὐτῷ θείῳ κ(αί) ἱερῷ ναῷ ἀπανωφόριον ἐν, ἀπό χρυσόνημα, τό ὅποῖον / γέγονε φελώνιον, κ(αί) ἀνετέθη σύν τοῖς ἄλλοις ἀμφοῖς ὑπέρ ψυχικῆς σωτηρίας, κ(αί) / ἀφέσεως ἁμαρτιῶν τῆς μητρὸς αὐτοῦ θεογωσίας. κ(αί) ἐγράφη τό ὄνομα αὐτῆς / ἐν τῇ παρῤῥησίᾳ, ἵνα μνημονεύηται διηλεκτῶς. ἐν ἔτει σ(ωτη)ρίῳ αψμαῶ μηνί σεπτεμ(βρίῳ). ...», *Κώδικας Αγίου Γεωργίου Αργυρούπολης*, f. 29v (ανέκδοτος).

19. «Μνήσθητι κ(ύρι)ε τ(ῆς) δούλης σου ἐρσαΐας, θυγατρὸς ἰγνατίου λογοθέτου τοῦ / σαρασίτου, ὅτι ἀνέθετο ἐν τῷ αὐτῷ θείῳ ναῷ, φελώνιον ἐν ἱερα/τικόν, ἀπό κουμάσι συρματερόν κεσέν ἄλικον, τοῦ μνημονεύεσθαι / τό ὄνομα αὐτῆς ἐν τῇ παρῤῥησίᾳ τ(ῆς) αὐτῆς ἐκκλησίας. ἔτει αψμγῶ ἰουλί(ου) κη./ ἔτι ἀνέθετο, κ(αί) ἐπιτραχήλιον χρυσοῦφαντον ζερπάτι κόκκινον. στιχάριον ἐν κόκκινον σάλι. κ(αί) ὑπομάνικα κόκκινα [ἀπό] σάλι. κ(αί) ζώνην ἀργυράν. κ(αί) μίαν περιστέραν ...», *Κώδικας Αγίου Γεωργίου Αργυρούπολης*, f. 31v (ανέκδοτος).

20. Ο σάκκος, από χρυσοῦφαντο περσικό μεταξωτό ύφασμα, φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Μπενάκη.

18 | νωρίτερα²¹. Ενδεικτικό της πολυτέλειας του ενδύματος αποτελεί η σημείωση ότι τα κατάλοιπά του, μετά την επισκευή, λιώθηκαν και έδωσαν 52 δράμια αργύρου με τα οποία κατασκευάστηκαν δύο ασημένια ζέη²².

Αντίστοιχες πληροφορίες παρέχονται και από τον Κώδικα του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, μια άλλη εκκλησία της ίδιας πόλης, η οποία επανειλημμένως έγινε αποδέκτης των αργυροπολιτικών ευεργεσιών. Σύμφωνα λοιπόν με αυτόν τον δεύτερο Κώδικα, τον Μάιο του 1756, η σύζυγος ενός από τους τοπικούς παράγοντες προσήλωσε στην εκκλησία ένα κίτρινο ένδυμα που μεταποιήθηκε σε φαιλόνιο²³. Την ίδια ακριβώς περίοδο, λίγες γραμμές παρακάτω, μια άλλη αργυροπολίτισσα αφιερώνει ένα ακόμη ένδυμα, για να μετατραπεί και αυτό σε φαιλόνιο²⁴.

Η νεώτερη σχετική αρχειακή μαρτυρία προέρχεται από τη Μεσσηνιακή Μάνη των αρχών του 19ου αιώνα. Η Χριστοδουλίνα Κούγαινα στη διαθήκη της, τον Νοέμβριο του 1823, καθορίζει να δοθούν ενδύματά της σε εκκλησίες της περιοχής για να μεταποιηθούν σε άμφια: δύο φουστάνια της για να γίνουν φαιλόνια και κάλυμμα για την πρόθεση, ενώ ένα άλλο φόρεμα από διαφορετικής ποιότητας ύφασμα δωρίζεται για να ραφτούν από αυτό επιτραχήλια²⁵.

Από τις βενετοκρατούμενες λοιπόν Κρήτη και Κέρκυρα, την τουρκοκρατούμενη Νάξο, τον μακρινό Πόντο, ή ακόμη και τη Μάνη των επαναστατικών χρόνων η πρακτική προβάλλει ενιαία. Το ενδιαφέρον μάλιστα είναι ότι παρόμοια συνήθεια εντοπίζεται και στους καθολικούς πληθυσμούς των βενετοκρατούμενων περιοχών. Οι όποιες διαφοροποιήσεις φαίνεται να επιβάλλονται από την οικονομική ευμάρεια της κάθε περιοχής και τις κρατούσες συνθήκες.

Τις παραπάνω αρχειακές μαρτυρίες έρχονται να ενισχύσουν δύο παραδείγματα από τη νεοελληνική λογοτεχνία. Η παλαιότερη χρονολογικά αναφορά προέρχεται από το επανησιακό θέατρο. Ο Αντώνιος Μάτεσης, στο έργο του «Βασιλικός», βάζει την απελπισμένη ηρωίδα του, η οποία προσεύχεται στις εικόνες του σπιτιού της, να υπόσχεται τη μετατροπή του καλύτε-

---

21. Αντίγραφο του σχετικού αφιερωτηρίου πατριαρχικού γράμματος έχει καταχωρηθεί στον Κώδικα. «... προσέτι αφι/ερώσαμεν κ(αί) εν σάκκον άρχιερατικόν, χρυσοϋφαντον έχων κ(αί) τραχηλί(αν) χρυσοσκέντητην . κ(αί) / ούδεις τολμήση άποξενώσαι αυτό έξ αυτού του θείου ναού ...», *Κώδικας Αγίου Γεωργίου Αργυρούπολης*, f. 28r (ανέκδοτος).

22. «...”Εδωσεν ή σύμβιος μακαρίτ(ου) χατζή φωτί(ου) ένα έπανωφόρι έδικόν της κ(αί) άνακαινίσαμεν / τόν σάκκον τ(ου) μακαριωτάτ(ου) άγί(ου) άντιοχεί(ας), κ(αί) τό πρώτον καιόντες τό εϋγαλεν άσίμι / δρα(μίων) πενήτηκοντα δύο, έπροσθέσαμεν δέ κ(αί) έτερον άσίμι δρα(μίων) τριάκοντα έξ κ(αί) τά / έκάμαμεν δύο ζέη είς χρήσιν τ(ου) θείου ναού τούτ(ου) ...», *Κώδικας Αγίου Γεωργίου Αργυρούπολης*, f. 39v (ανέκδοτος).

23. «... ”Εδωσεν ή Εϋγενία σύζυγος του Χατζή Ίωάννου Γρηγοράντων κίτρινον κεσέν έναν άτζεμίας, και έκαμαματο φελώνι δια μίαν παρρησίαν ...», Κανδηλάπτης 1961: 147.

24. «... ”Εδωσεν ή Εϋγενία του Χατζή Πέτρου άτζεμίας ταλήν ζερπάτ πιπασίν και έκαμαματο φελώνι δια δύο παρρησίας ...», Κανδηλάπτης 1961: 147.

25. «... Άφήνω είς τόν μέγα Βασίλειον τό φουστάνι μου τό διάνινον (= πολύχρωμο τσίτι) να γένη φελώνι. ... ”Επι αφήνω είς τόν προφήτην Ήλιαν επάνω χώραν τό μπελαρι (= είδος φορέματος) να κάμουν επιτραχήλια. ... έπι αφήνω είς τόν άγιον Νικόλαον Βελανιδιάς τό φουστάνι μου τό καμπελώτο (= καμιλό) δια να γένη φελώνι και πρόθεσιν ...». Βλ. σχετικά Κουγέας 2003: 80-83. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στην καθηγήτρια Αγγελική Πετροπούλου, που μου υπέδειξε τη συγκεκριμένη μαρτυρία.

ρου φορέματός της σε φαιλόνιο²⁶. Το έργο γράφτηκε στη Ζάκυνθο το 1829/30, η πλοκή του όμως τοποθετείται το 1712, εκατόν είκοσι δηλαδή χρόνια νωρίτερα (Μάτεσης 1999: θ' - ιβ'). Η ακριβής χρονολόγηση του περιστατικού δεν έχει εξάλλου και τόση μεγάλη σημασία, αφού η μαρτυρούμενη αφιερωματική πρακτική φαίνεται να αφορά και τους δύο αιώνες.

Η ίδια νοοτροπία παρουσιάζεται στο χωρίο ενός διηγήματος του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Η ηρωίδα του, η θεια-Αρετώ, προσφέρει στον ιερέα του εξωκκλησιού της Παναγίας τη νυφική φορεσιά της πρόωρα χαμένης κόρης της, η οποία είχε πεθάνει αμέσως μετά τον πρώτο της τοκετό. Ο Παπαδιαμάντης, ως καλός γνώστης των εκκλησιαστικών πραγμάτων, δεν περιορίζεται μόνο στην αναφορά του γεγονότος, αλλά προχωρώντας ακόμη περισσότερο περιγράφει με λεπτομέρειες τη μεταποίηση της φορεσιάς και την αλλαγή χρήσης του κάθε εξαρτήματός της ξεχωριστά²⁷.

Για το τέλος της έρευνας αυτής κρίθηκε σκόπιμο να αναφερθεί ένα αντίστροφο παράδειγμα. Σε ιδιωτική συλλογή εντοπίστηκε μια ιερατική ζώνη, η οποία σε απροσδιόριστο χρόνο είχε μετατραπεί σε εξάρτημα γυναικείας παραδοσιακής φορεσιάς. Ο συγκεκριμένος τύπος ζώνης προέρχεται από τα Ιεροσόλυμα και αποτελούσε συνηθισμένο αναμνηστικό για τους προσκυνητές, κληρικούς και λαϊκούς. Η ζώνη φέρει ενυφασμένη πάνω σε κόκκινο φόντο με κίτρινη κλωστή τη χωρισμένη σε δύο μέρη επιγραφή: Η ΑΓΙΑ / ΠΟΛΙΣ - ΙΕΡΟΥ/ΣΑΛΗΜ, η οποία και πλαισιώνει εκατέρωθεν το ανορθόγραφο κτητορικό ΥΟΑΚΗΜ ΑΡΧΙ/ΕΡΕΟΣ 1740. Ανάλογη ζώνη με την επιγραφή της Ιερουσαλήμ, αλλά χωρίς το όνομα του κατόχου της, βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη με χρονολογία 1777 (Δεληβορριάς 1997: 321, αρ. 528). Σε αυτή λοιπόν τη ζώνη, στη μία από τις δύο απολήξεις της, έχουν προσαρτηθεί χρυσόμαυρες φούντες που πρέπει να ταυτιστούν με τα «πεσκούλια» ή τις «πλεξίδες», τα εξαρτήματα δηλαδή που κρεμούσαν στις κοτσίδες τους οι νύφες της Αττικής (Χατζημιχάλη χ.χ.: 62-63, 103, εικ. 43, 44, 94). Παρόμοια χρήση είναι αρκετά περιέργη, αφού τόσο η λαϊκή δεισιδαιμονία όσο και η επίσημη εκκλησιαστική θέση θεωρούν οποιοδήποτε μέρος των αμφίων ως ιερό και ως εκ τούτου παντελώς ακατάλληλο για κάθε άλλη χρήση. Η «απο-ιεροποίηση» της ζώνης αυτής το πιθανότερο είναι να έγινε από άγνοια. Κανείς βέβαια δεν μπορεί να αποκλείσει και την πιθανότητα η χρήση της να έγινε συνειδητά για να

26. «... Μὰ ἂν μὲ ἀφήσετε ἀκόμη νὰ βασανίζουμε εἰς τοῦτο τὸν φαρμακερὸ κόσμον, σᾶς ὑπόσχουμαι νὰ τελειώσω ὅλα τὰ τάματα ποῦ ἔκαμα. Καὶ τάζω ἀκόμη νὰ κάμω τὸ καλύτερὸ μου φόρεμα φελόνι ...», βλ. σχετικά Μάτεσης 1999: 96.

27. «... Ἐλαβε καὶ τὴν μεταξωτὴν χρυσοκέντητον νυμφικὴν στολὴν τῆς ἄμοιρης, καὶ τὴν προσέφερεν ὅλην εἰς τὸν παπα-Μπεφάνην, τὸν συνήθη ἱερουργὸν τοῦ παρεκκλησίου. Καὶ τὸ μὲν κόκκινον ἐκ μεταξωτῆς σκέπης ὑποκάμισον μὲ τὴν τραχηλιὰν καὶ τὰ μανίκια κεντητὰ ἐκ χρυσοῦ, τὸ ἔκαμε στιχάριον, διὰ νὰ τὸ φορῆ ὁ ἱερεὺς ποδῆρες, ὅταν προσφέρῃ τὰς λογικὰς θυσίας. Τὸ δὲ ποδογύρι τοῦ φουστάνιου, ὀλόχρυσον, τρεῖς σπιθαμὰς παρὰ δύο δάκτυλα πλατὺ, μὲ ἀδρὰς ἐκ χρυσοῦ κλάρας καὶ μὲ ἄνθη, τὸ ἔκαμεν ἐπιτραχήλιον, διὰ νὰ τὸ φορῆ ὁ λειτουργὸς τὰς καλὰς ἡμέρας. Τὴν δὲ χρυσὴν ζώνην μὲ τὰ ἀργυρὰ τορευτὰ καὶ ἀμυγδαλωτὰ σαπράκια, τὴν ἔκαμε περιζώνιον, διὰ νὰ τὸ ζώνεται ὁ ἱεροφάντης περὶ τὴν ὀσφύν του. Καὶ τὰ χρυσοῦφαντα προμάνικα τοῦ βαβουκλιοῦ, τὰ ἀναδιπλωμένα περὶ τὰς ὠλένας τῶν νυμφῶν, τὰ ἔκαμε ἐπιμάνικα, διὰ νὰ συστέλλῃ ὁ θύτης τοὺς καρπούς τῶν χειρῶν του, ὅταν ἐν φόβῳ ἔμελλε νὰ προσφέρῃ τὰ ἅγια. Καὶ τὸ ὠραῖον πολύπτυχον φόρεμα, τὸ χαρένιο μὲ τὸ γλυκὺ βυσσινὶ χρῶμα, καὶ τὸ ὄποιον ἔκαμε νερὰ-νερὰ εἰς τὸ βλέμμα, τὸ ἔκαμε φαιλόνιον διὰ νὰ σκέπῃ ὁ ἱερεὺς τὰ ὠτὰ καὶ τὸ στέρνον του, ὅταν ἴσταται ἐνώπιον τοῦ ἱεροῦ θυσιαστηρίου ...», Παπαδιαμάντης 1989: 79.

20 | λειτουργήσει ως φυλακτήριο του προσώπου που την έφερε –πολύ περισσότερο μάλιστα εάν επρόκειτο για νύφη–, άτομο ιδιαίτερα εκτεθειμένο, σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες, στην αρνητική επίδραση. Στη λαϊκή λογική το ιερό και το πολυτελές φαίνεται να συνδέονται άρρηκτα, επιβεβαιώνοντας έτσι με τον καλύτερο τρόπο τη ρευστότητα των διαχωριστικών τους γραμμών.

Ελληνική βιβλιογραφία

Bakker, W., Van Gemert, A. (εκδ.), (1987), *Μανόλης Βαρούχας, Νοταριακές πράξεις, Μοναστηράκι Αμαρίου (1597-1613)*, Ρέθυμνο.

Βλαχοπούλου-Καραμπίνα, Ε. (2000), «Η ακτινοβολία του εργαστηρίου εκκλησιαστικής χρυσοκεντητικής της Μονής Αρκαδίου», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 19: 219-249.

Βρέλλη-Ζάχου, Μ. (1989), «Κοινωνική διαστρωμάτωση στην ελληνική κοινότητα. Αντικατοπτρισμοί στον υλικό πολιτισμό. Το παράδειγμα του ενδύματος», *Δωδώνη* 18/1:177-191.

Γруντάκης, Γ. (εκδ.), (2003), *Μαρίνος Αρκολέος, Ο τελευταίος νοτάριος της δυτικής Κρήτης, Πρωτόκολλο 1643-1646*, Ρέθυμνο.

Δεληβορριάς, Α. (1997), *Η Ελλάδα του Μουσείου Μπενάκη*, Φωτόπουλος Δ. (επιμ.), Αθήνα.

Δρακάκης, Ε. (εκδ.), (1999), *Εμμανουήλ Κασιμάτης νοτάριος Κυθήρων (1560-1582)*, Αθήνα.

Δρανδάκης, Ν. (1968), «Εκκλησιαστικά κεντήματα της μονής Αρκαδίου», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Α΄*, Αθήνα:297-321.

Ζηδιανάκης, Β. (επιμ.), (1999), *Άμφια - Το ένδυμα της Ορθόδοξης εκκλησίας, Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος έκθεσης, 1-30 Σεπτεμβρίου 1999*, Αθήνα.

Κακλαμάνης Σ., Λαμπάκης Σ. (εκδ.), (2003), *Μανουήλ Γρηγορόπουλος, Νοτάριος Χάνδακα (1506-1532)*, Ηράκλειο.

Κανδηλάπτης, Γ. (1929), *Οι αρχιμεταλλουργοί του Πόντου και το εθνικόν έργον αυτών μετά παραρτήματος*, Αλεξανδρούπολη.

Κανδηλάπτης Γ. (1949), «Συμβολή εις μελέτην περί της Μητροπόλεως Χαλδίας», *Αρχείον Πόντου* 14:42-63.

Κανδηλάπτης, Γ. (1961), «Ο Κώδιξ του εν Αργυρουπόλει ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου», *Αρχείον Πόντου* 24:134-160.

Καραμππούλα Δ., Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη Λ. (εκδ.), (1998), «Οι Πράξεις του νοταρίου Δουκάδων Κερκύρας Αρσενίου Αλεξάκη (1513-1516)», *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 34:9-126.

Κονόμος, Ν. (1970), «Διαθήκη Μαρίας Μαρτζώκη (1840)», *Επτανησιακά Φύλλα* 7/2:151-152.

Κουγέας, Σ. (2003), *Η γυναίκα Κυρία στη Μεσσηνιακή Μάνη μέσω των προικίων και άλλων εγγράφων (1745-1864)*, Αθήνα.

Κούρκουλας, Κ. (1991), *Τα ιερατικά άμφια και ο συμβολισμός αυτών εν τη Ορθοδόξω Ελληνική Εκκλησία*, Αθήνα.

- Μανούσακας, Μ. (1967), «Ανέκδοτα χρονικά σημειώματα και έγγραφα (1506-1521) του νοταρίου Ζακύνθου Θεοδώρου Ραφτόπουλου», *Πρακτικά Τρίτου Πανιονίου Συνεδρίου, Α΄*, Αθήνα:213-227.
- Μάτεσης, Α. (1999), *Ο Βασιλικός*, Α. Τερζάκης (εισαγωγή), Αθήνα.
- Μαυρομάτης, Γ. (1979), «Ελληνικά έγγραφα (Δωρητήριο και Διαθήκες) της μητέρας, της κόρης και της εγγονής του Βισσέντζου Ιακ. Κορνάρου», *Θησαυρίσματα* 16: 206-254.
- Μέρτζιος, Κ. (1958), «Πέντε διαθήκαι από τα αρχεία της Βενετίας», *Κρητικά Χρονικά* 12/2:368-380.
- Μέρτζιος, Κ. (1959), «Η διαθήκη του Αθηναίου εθνομάρτυρος Μιχαήλ Λίμπωνα», *Αθηναϊκά* 13:1-8.
- Μπάδα, Κ. (1992), «Η “γλώσσα” του ρούχου και της ατομικής εμφάνισης στην παραδοσιακή κοινωνία», *Δωδώνη* 21:181-193.
- Μπαλλιάν, Α. (1999), «Μεταξωτά και χρυσοποίκιλτα ιερατικά ενδύματα», *Άμφια το ένδυμα της Ορθόδοξης Εκκλησίας, Μουσείο Μπενάκη, Κατάλογος έκθεσης, 1-30 Σεπτεμβρίου 1999*, Ζηδιανάκης Β. (επιμ.), Αθήνα:13-14 (εισαγωγή).
- Νικοκάβουρα, Α. (1978), «Ο Κώδικας του Ιερού Ναού των Αγίων Αποστόλων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου και της Αγίας του Χριστού Νίκης στον Ανεμόμυλο Κερκύρας», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 22:123-207.
- Παπαδιαμάντης, Α. (1989), «Η Γλυκοφιλούσα», *Άπαντα*, Ν. Τριανταφυλλόπουλος (εκδ.), τ. 3, Αθήνα:71-88.
- Παπαδόπουλος, Α. (1938), «Ιστορικά σημειώματα εκ του Κώδικος της επαρχίας Χαλδίας», *Αρχείον Πόντου* 8:18-58.
- Παπαντωνίου, Ι. (1978), «Συμβολή στη μελέτη της γυναικείας ελληνικής παραδοσιακής φορεσιάς», *Εθνογραφικά* 1:4-92.
- Παπαντωνίου, Ι. (1996), *Ελληνικές τοπικές ενδυμασίες*, Ναύπλιο.
- Πετρόπουλος, Γ. (εκδ.), (1962), Α΄. *Νοταριακαί πράξεις Κεφαλληνίας της Συλλογής Ε. Μπλέσσα των ετών 1701-1887*, Β΄. *Έγγραφα της Ηπείρου και Ιερών Μονών Αιτωλίας των ετών 1701-1887*, Αθήνα.
- Σιφωνιού-Καράπα, Α., Ροδολάκης, Γ., Αρτεμιάδη, Λ. (εκδ.), (1982-1983), «Ο Κώδικας του νοταρίου Νάξου Ιωάννου Μηνιάτη, 1680-1689 (χφ. Γ.Α.Κ. 86)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 29-30:125-1312.
- Σκοπετέας, Σ. (1955), «Διαθήκαι εκ δυτικής Μάνης», *Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 6:100-121.
- Σπανάκης, Σ. (1955), «Η διαθήκη του Ανδρέα Κορνάρου 1611», *Κρητικά Χρονικά* 9: 379-478.
- Χατζάκης, Ι. (2014-2015), «Νόμος και ένδυμα στη βενετική Κρήτη. Σκέψεις και παρατηρήσεις με αφορμή κάποιες κανονιστικές διατάξεις για την πολυτέλεια», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 45:207-287.
- Χατζημιχάλη, Α. (χ.χ.), *Η ελληνική λαϊκή φορεσιά*, Αθήνα.

22| **Ξενόγλωσση βιβλιογραφία**

Ballian, A. (1994), «Argana on the Tigris and Vank on the Euphrates: Pontic Mining Expansion and Church Silver from Argyroupolis-Gümüşhane», *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, τ. 1, Αθήνα: 15-22.

McKee, S. (εκδ.), (1998), *Wills from Late Medieval Venetian Crete (1312-1420)*, τ. 3, Washington D.C.

Ιωάννης Χατζάκης

Κύριος ερευνητής στο Κέντρο Ερεύνης

της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου

της Ακαδημίας Αθηνών

giovannichatzakis@yahoo.gr